

İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs (es-Semerkindî)

Dr. Yusuf OKŞAR*

İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs

Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkindî

Yazma nüsha: İnan Kütübhanesi-i Meclis-i Şura-i Millî

Numara: 1384, 50 varak

§§§

Hayatı hakkında çok fazla bilgi sahibi olunmayan Semerkindî'nin asıl adı Muhammed'tir. Kesin kayıt bulunmamakla beraber onun Semerkindî şehrinde doğduğunu ya da oralı bir aileye mensup olduğunu ifade edebiliriz. Ölüm tarihi hakkında mevcut malumatların sahihliği tartışılmaktadır. Ancak bunların arasında müellife ait olan *Kitabü'l-Mearif fi Şerhi's-Sahâ'if* adlı esere düşülen not müellifin ölüm tarihi hakkında edindiğimiz en güncel bilgidir. Buna istinaden onun 22 Şevval 722/3 Kasım 1322 tarihinde vefat ettiğini söyleyebiliriz.

Kelam, mantık, tefsir, fıkıh, geometri ve astronomi alanlarında birçok eser telif eden Semerkindî, bu sahalarda oldukça değerli çalışmaları kaleme almıştır. Kelam sahasında yazdığı *es-Sahâ'ifü'l-İlâhiyye*, *Mu'tekadât*, *Kitabü'l-Mearif fi Şerhi's-Sahâ'if*, *Risâletü'l-Akâ'id* ve *el-Envârü'l-İlâhiyye* adlı eserleri onun bu alandaki otoritesini göstermektedir. Ayrıca Mantık ilmine dair kaleme aldığı *Kıstâsü'l-Efkâr* ve *Aynü'n-Nazar fi'l-Mantık*, Geometri ile ilgili eseri *Eşkalü't-Te'sis* münazara alanındaki *Adâbü'l-Bahs* kitapları onun sair alanlardaki yetkinliğinin birer örneğidir.

Felsefî-kelam döneminin önemli temsilcilerinden biri olan Semerkindî, Hanefî-Maturüdî çizgisinin bir mensubudur. Ayrıca Semerkindî'nin, Eş'ârî kelâmcılarından ve özellikle Râzî'den etkilendiğini ve kendisinden sonraki Sadrüşşerîa (v.747/1346), Saduddin et-Teftâzânî (v.793/1391), Kadızâde (v.

* MEB. Hatay Defne Fatih Sultan Mehmet Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni, e-posta: josephus1907@gmail.com

839/1436) ve Seyyid Şerif el-Cürcânî (v.816/1413) gibi âlimleri etkilediğini, bu âlimlerin eserlerindeki alıntılardan çıkarabiliriz. O, Gazalî'nin (v.505/111) başlatıp Fahrüddîn Râzî'nin (v.606/1209) devam ettirdiği dönemin birçok fikrini eserlerini ustalıkla yansıtmıştır. İşte tanıtımını yapacağımız *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfûs* adlı çalışmada müellifin temas ettiğimiz alanlardaki düşüncelerinin bir panoramasını sunmaktadır. Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfûs* adlı çalışmasında mantık, kelam, Felsefe, Astronomi, doğa teolojisi, ruh bilim ve Tasavvuf alanlarını metodik bir çerçevede ve dönemin anlayışına uygun işlemiştir.

Akliyyât ve Sem'iyât konularını birbirlerini destekler biçimde birleştirebilen üslubu ile Semerkandî eserin genelinde Allah'ın eşsiz ve mükemmel hikmet ve kudretinin zahirdeki ve batındaki ayetler/işaretler ile anlamının yollarını ortaya koymaktadır. Eserini üç ana bölüme ayıran müellif bunların her birini marifetullahı ulaştırabilecek yollar olarak niteler.

Ona göre marifetullahı ulaşmanın ilk yolu kavli sadık yani peygamber sözüdür. Mütevatir olarak nakledilen ayet ve hadisler bu minvalde mü'mine önemli veriler sunar. Bu sözler fiziki âlemi aşan bilgiler içermekte ve Allah'tan ve onun eşsizliğinden bahsetmektedir. Semerkandî Allah'ı bilmeye götüren bu bilgileri ve nakilleri her bir konunun sonunda amaca müteallik bir biçimde kullanmıştır.

İkinci metod ise eşyayı ve onun hikmetlerini tanımak ve bunların zengin, her şeye gücü yeten ve hikmet sahibi bir varlığın tasarrufu ile ortaya çıktığını bilmektir. O istidlali bir yaklaşımla Yüce Allah'ın yarattıklarından ilham alarak, O'nun azamet ve kudretini anlamının bireyin en temel görevlerinden biri olduğuna inanır. Akıllı olanın en büyük yetkinliğinin de aklını bu doğrultuda işletmesidir. Öyle ki O'nun enfüste (iç dünyamızda) ve afakta (dış âlemde) yarattığı eserleri ve onların mükemmelliklerini aklı selim bir kişi basit bir nazarla görebilir.

Üçüncü yol ise ehl-i sufinin nefsinin dünyevi lezzetlerden ve süfli isteklerden uzaklaştırmasına dayanır. İç temizliği, bireyin dünyevi lezzetlerden ve süfli arzularından arınmasının en önemli noktasını teşkil eder. Züht ile nefsin dünyevi lezzetlere düşkünlüğü ve basit arzuları istemekten riyazet ve tecrit yoluyla arınması ile ruh kemale eder. Bu kemal seviyesi ruhun ahlakî ve imanî mertebe olarak derece derece yükselmesine olanak sağlar. Bu seyr ile nefsin bulanıklıkları ve önündeki perdeleri kalkar ve hakkın nuru ile nurlanır. Bu nitelenme öyle bir vaziyet alır ki artık nefis Allah ile arasındaki kesif engelleri fark etmez ve onunla bir olur. Böylece nefisten olağanüstü haller vuku bulur. Hakk'ın cemali her noktaya zuhur eder. Böylece mü'min marifetin sırlarına ulaşmış tam bir iman ve mükemmel bir ahlak ile bezenmiş olur.

Eser mantık ve felsefe konuları ile başlamakta, Geometri, Astronomi ve doğa teolojisiyle devam etmektedir. Müellif unsurlar âlemini bir sıra düzeni içerisinde ay-üstü âlemden başlamak suretiyle izah eder. Son noktada ise ay-

altı âlemin en değerli ve en şerefli varlığı konumunda olan insanın bedeni ve ruhi yapısını teknik bir takım gözlemlerden yararlanarak ortaya koyar. Bedenin mükemmel işleyişi ve parçaların uyumundan ustaca bahseder. Buradan yazar tekâmüle uygun yapısı ile bireyi marifete götüren ruhun ve nefsin beden ile olan irtibatından bahsetmek suretiyle insanın bütünlüğünü izah etmiş olur.

Eseri değerli yapan noktalardan biri onun diğer eserlerinde temas etmediği astronomi, tabiat teolojisi ve tasavvufa yer vermesidir. Astronomi ve tabiat teolojisi bölümlerinin İbn Sînâ'nın (v.427/1037) *Şifa* külliyyatının bir örneği olduğu söylenebilir. Çünkü bu eserde de *Şifa*'ya benzer şekilde mantık, coğrafya, meteoroloji mineroloji, psikoloji, botanik, biyoloji, matematik, geometri ve ilahiyatın bazı konularını içermektedir. Nasıl ki İbn Sînâ Mantık ve ilahiyatta Aristo'yu, geometride Öklid'i, coğrafya alanında da Batlamyus'un fikirlerinden yararlanmışsa benzer noktalarda Semerkandî de aynı yolu takip etmiştir. Özellikle o, bu eserinde Batlamyus'un *Almagest*, Öklid'in ise *Elemalar* adlı eserlerini etkin olarak kullanmıştır. Ancak bu bilgileri o, bir filozof gibi kullansa da metod ve amaçlar yönünden vardığı sonuçlar bir kelam âliminin bakış açısını yansıtmaktadır.

Semerkindî her ne kadar *Şifa* tarzı bir eser ortaya koymuş olsa da bu onun orijinal bir üsluba sahip olmadığı anlamına gelmemektedir. Aksine o bunu yazım açısından kendine bir düstur edinmiştir denebilir. Zira ilimleri bir kitapta ve birbirlerini destekler mahiyette kaleme olmak onun için yeni bir durum değildir. *Mutekadât* adlı eseri ilimleri ve diğer eserlerindeki fikirlerini meczetmenin bir örneğidir. O bu eserinde *es-Sahâ'ifü'l-İlâhiyye* ve *Kıstâsü'l-Efkâr*'ı birleştirmiştir. *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfûs* adlı çalışmasında ise *es-Sahâ'ifü'l-İlâhiyye*, *Eşkalü't-Te'sis* ve *Kıstâsü'l-Efkâr*'ı birleştirmiştir. Her bir eser kelam, geometri ve mantık sahasında telif edilmiş önemli bilgileri içermektedir. Bu noktada eserin önemi ve ilmi açıdan değeri daha sarıh bir şekilde anlaşılabilir.

O ayrıca, Fussilet suresinin "*Biz onlara âyetlerimizi âfâkta (dış dünyada) ve enfüste (kendi içlerinde) göstereceğiz.*"¹ ayetini eserin genel serencamını kurgulama noktasında kendisine kıstas olarak belirlemiştir. Semerkandî, Kur-an'î bir bakış açısıyla evrendeki eşsiz ve mükemmel hikmet ve kudreti gösterme gayretindedir. Bu düzen ve mükemmellikten yola çıkarak Allah'ın sıfatlarını ve özelliklerini ayetlerle izaha çalışan müellif buradan faili muhtar bir Allah fikrine ulaşır. Sudur nazariyesinin çıkmazlarını bu minvalde işleyen Semerkandî bir kelamcı olarak hudus düşüncesinin savunmasını da yapmış olur.

Ona göre filozofların sudur düşüncesiyle ortaya koydukları yaratma anlayışı birçok paradoksu içinde barındırmaktadır. Ona göre bu fikir Kur-an ve akıl açısından yanlışlığı ispatlanabilir bir anlayıştır. Kur-an'ın içeriği teosentrik

¹ Fussilet, 41/53.

bir yapıya sahiptir. Allah ayetlerin genelinde kendisinin her şeye gücü yeten sınırsız irade ve yaratma gücüne sahip olduğunu vurgular.² Bununla birlikte akıl ve gözlem yoluyla evrendeki düzen, değişim, çeşitlilik ve her şeyin Allah'ın irade kudretine muhtaç olması sudur anlayışını çürütmekte ve nihai olarak hudus ile yaratma anlayışının doğruluğunu ortaya koymaktadır. Semerkandî'ye göre bütün bu mükemmellikler dışarıdan içeriye yani zahirden batına doğru bir yol izler. En azından bireyin takip etmesi gereken hiyerarşi budur. "*Nefsini bilen Rabbini bilir*"³ sözü ise bireye nefsindeki üstün yaratışı anlamasının onu marifetullah'a ulaştıracağıının bir ilanıdır.

Müellifin eserinde kaleme aldığı metodik ve kronolojik üslubunu göz önüne aldığımızda değindiğimiz noktalar hakkında bizlere birçok konuda orijinal bilgiler verdiğini görmekteyiz. Eser, Mantık ilminin kaidelerinin, felsefenin önemli konuları arasında yer alan yaratma nazariyelerinin, Batlamyusçu ve Aristocu evren dizgesinin temel niteliklerinin, kelam sahasının ana konularından Allah'ın sıfatlarının nasıl algılandığının, ruh ve nefsin tasavvufi açıdan tekâmülünün ve bu itibarla insan-ı kâmil olmanın yollarının nasıl mümkün olabileceğinin ve son tahlilde fiillerinde özgür olan Fail-i Muhtar Allah'ın yaratmasındaki hikmet ve gayelerin nirengi noktalarını metodik ve Kur'anî üslubu da önceleyerek ortaya koyuşunun eşsiz bir örneğidir.

² Rûm 30/54; Bakara 2/148, 255; Mâide 5/17; Hûd 11/4.

³ Aliyyu'l-Kârî, Ali b. Sultân, *el-Esrâru'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a*, thk. Muhammed b. Lütfî es-Sabbâğ, Dâru'l-Emâne-Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1971, s. 351-52; *el-Masnû' fi ma'rifeti'l-hadisi'l-mevzû'*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1978, s. 189.